УДК 883-3.08

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В АВТОРСЬКИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ І.ФРАНКА, В.СТЕФАНИКА, Р.ФЕДОРІВА, Р.ГОРАКА)

Романюк Н.В., здобувач

Запорізький державний університет

Однією з особливостей фразеологізмів, що функціонують у художніх текстах, є їх образність, яку пов'язують із трансформацією вихідних стійких словосполучень, що призводить до утворення структурно нових фразеологічних висловів, до виникнення різноманітних конотативних відтінків або додаткових чи зовсім нових значень ФО.

Усі видатні західно-українські письменники XIX і п. XX ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відображали особливості рідного їм говору, разом з тим вони прагнули до утворення єдиної української літературної мови.

Сьогодні відсутні праці, присвячені порівняльному аналізу функціонування живомовних ФО певного говору в художніх творах різних часових періодів. Немає розвідок і про функціонально-стилістичне використання фразеологізмів у мові літературних текстів Р.Федоріва, Р.Горака.

Актуальність дослідження такого типу зумовлюється, по-перше, великим кількісним складом фразеологізмів прозових творів названих вище авторів, про що свідчить зібраний фразеологічний матеріал, по-друге, їх важливими експресивно-стилістичними функціями у текстах, по-третє, відсутністю наукових розвідок про модифікаційне функціонування ФО у художній літературі з точки зору діахронії.

Письменники, створюючи колорит багатоликого образу минулого і сучасного суспільства, змальовуючи історичні обставини та історичних осіб, вдаються до відповідної лексики, фразеології. Серед багатющого арсеналу живомовних ФО, мистецьки використаних творцями художніх текстів різних епох, заслуговують на увагу і фразеологізми з незмінною структурою та семантикою, і вислови з тими чи іншими їх варіаціями. У першу чергу проаналізуємо стилістичні функції стійких висловів, які виявили живучість протягом двох століть і вживаються носіями мови та письменниками верхньонаддністрянських говірок без будь-яких змін у зовнішній та внутрішній формах. Проте зауважимо, що з погляду емоційного ставлення мовців до конкретного уявлення, фразеологізми можуть набувати емоційного забарвлення, по-перше, внаслідок перенесення оцінки уявлення на узагальнене значення фразеологізму (при цьому ФО набуває зневажливого забарвлення, викликає негативні емоції), по-друге, у результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак (тут при перенесенні ознак уявного предмета на людину створюється іронічний контекст функціонування стійкого словосполучення) [1, 126].

ФО, які використовуються у творах авторів досліджуваного регіону в узуальній формі, не несуть додаткового експресивно-стилістичного забарвлення. Письменники найчастіше вводять їх у мову автора, надаючи їй природності. Наприклад, давній вислів **шука́ти ґу́дза** на позначення "шукати пригод, неприємностей", уведений у мову персонажу (" – …Чьо ти собі г**удза** зо мнов **шукаєш**?.." [2, 47], " – Він **шукає собі ґудза**…а на тебе лютий…" [3, 70]), не зазнав при цьому ні структурних, ні семантичних змін.

Фразеологізм-діалектизм **на́й ся пре́ч ка́же** як прокляття використовував у художніх творах І.Я.Франко: "Приходжу сюди – студінь така, що **най ся преч каже**, а він сам у казні…" [4, 91]. Зустрічається він в узуальній формі і в романі Р.Федоріва, який використав цей вислів з метою передати особливості мови минулого: "Хліб різдв'яний назвали крачуном, а пшеничну кашу – кутею з потреби… аби їх не вректи, кажуть: тьфу, яке ти паскудне … **най ся преч каже**…" [3, 31].

Активно вживається уже близько двохсот років і відфраземне слово **бі́гме**, взяте із клятвеного лексикону. За останні п'ять-шість десятиліть відбулися зміни в усному українському етикеті – з'явилися соціальні і суспільно-політичні вислови **чесне піонерське**, **чесне комсомольське, чесне ленінське, слово комуніста**. Свого часу вони були вагомими в мовленні і носили пафосний характер. Але тепер поступово виходять з активного вжитку, а якщо і вживаються, то з експресією жарту, іронії або сарказму. У творах письменників-галичан функціонує саме відфразема **бігме**, що свідчить про збереження традицій

пращурів і віру у вищу, надприродну силу: "… Я, **бігме**, не знаю, як цес нарід має на світі жити?.." [2, 113]; "Так сталося… **бігме,** сталося проти моєї волі…" [3, 63]).

Часто мовляни південно-західного діалекту послуговуються ФО **як на сміх** із супровідними словами ***робити, жити*** із двома значеннями, одне з яких – говіркове ("щоб посміятися, заради жарту; щоб глузувати"**)**, а друге – загальнонародне ("ніби навмисне" [8,835]). У літературних творах письменники розширюють стилістично смислові можливості компаративу із другим значенням. Наприклад, І.Франко у контекст вводить лексему ***говорити***: "Хата і господарський будинок, про які, **мов на сміх,** ***говорилось*** у ліцитаційнім едикті,– то була одна нужденна халабуда…" [4,128]. Р.Федорів з метою іронічно-саркастичної оцінки поведінки героя словосполучення **мов на сміх** поєднує з лексемою ***вгніздився***: "Чагр, **мов на сміх,** ***вгніздився*** на княжому стільці" [5, 196].

У творах І.Я.Франка використано фразеологізм **ту́ман вісімна́дцятий** на позначення "хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний" [8,544] де він виконує зображально-оцінну функцію: "…Професор просто сказав йому, що Гриць "**туман вісімнадцятий**", що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти" [4,59]. Значення вислову подається автором у "Галицько-руських народних приповідках": "Знач. чоловік дуже дурний, тумановатий. Чому як раз вісімнадцятий, незвісно" [7, 226]. Зауважимо, що ФО є вузько діалектною, оскільки в інших говорах та в сучасних фразеологічних словниках вона не зафіксована. Письменником використано і фразеологізм **не всі дома**: "Вояк витріщеними очима видивився на Спориша, як на чоловіка, у якого **не всі дома**" [4, 297]. Р.Горак також увів у мову автора трансформовану говіркову ФО, де заміні піддано лексему **вісімнадцятий** на **останній** з метою конкретизації значення вислову: "Питомці" вимагали його (Ільницького) усунення з семінарії, мотивуючи тим, що він гальмує освіту, робить із семінаристів **останніх туманів**" [6, 264]. В.Стефаником використано стійкий вислів із розряду міжстильових **не мати гаразду в голові**: " – Басараби знов зачинають вішатися, **не мають гаразду в голові**…" [2, 137]. Р.Федорів цей вислів наділив більш яскравим емоційно-експресивним змістом, замінивши нейтральне слово ***гаразд*** лексемою ***олія***: "…Думаєш, пращури **не мали олії в голові**, коли журилися, як не дати порідіти родові ?.." [3,44]. Одночасно письменником використовується ще одне стійке словосполучення-синонім: "…Мніх говорив загадково; я запідозрив, що **розум** у нього **звихнутий**…" [3, 25].

У відомому вислові **буде толк** із значенням "хто-небудь подає надії на майбутні успіхи в чомусь" [8, 888] прозаїками замінено стилістично нейтральну лексему ***толк*** на діалектну ***хосен***: "…діло нараює старший брат, **хосен** з того **може бути**" [5,107].

Загальновідомий вислів **шукати вітру в полі** функціонує в мові повістей та оповідань І.Франка: "…По саду бігають, шукають… Еге, - гадаю собі, – **шукайте** тепер **вітра в полі**!" [3, 25], а також у романі Р.Федоріва "Отчий світильник": "…Замети сліди у дворищі, жодного не пощади… Хай потім **шукають вітра в полі**…" [5, 265]. Р.Федорів у тому ж творі використовує і трансформований відповідно до змісту фразеологізм: "Мені б нирнути в кущі, а там – **шукай вітра *в лісі***…" [5, 171].

Абсолютній субституції відповідно до контексту підлягає і традиційна ФО **одна голова – добре, а дві – краще**. Наприклад, Р.Федорів увів у твір індивідуально-авторський зворот **одне *око*, що пильнує, добре, але *десять* – ще краще** [3, 68]. Числівник ***десять*** тут також відіграє важливу значеннєво-стилістичну роль.

Варта уваги дослідників і приказка **Богові – боже, кесарю – кесареве**. У художній літературі кожний із письменників по-своєму використовує часткову субституцію, піддаючи заміні другу частину вислову з метою увиразнення контекстуального змісту. Так, І.Франко, зберігаючи дух тогочасних соціальних обставин, використав ФО з лексемою-історизмом: "…Жив по-панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавався, **віддав богу, що боже, а *цісареві*, що *цісарське***…" [3, 99]. Р.Федорів в історичному романі "Отчий світильник" структуру фразеологізму трансформував двома способами – субституцією та розширенням компонентного складу ФО. Автором вводяться лексеми-історизми і вислів набуває додаткових складників відповідно до змісту тексту: " – Проти закону йдеш. Не бачила дотепер Русь, щоб холопка сиділа поруч з князем… **Боже – богові**, ***князеві – княже, бояринові – своє, а смердові – смердове***" [5, 448]. Письменник також вдається до розгорнутої метафори й натяку: "…Тут, братова, нічого не вдієш, кому на роду написано: **князеві – меч, Янові нашому – гусла, комусь книга мудра, а мені жорна**. Кожному своє, в залежності від стану його, маєтності, розуму, роду" [5, 373]. Проте в одному з творів цей вислів вживається в узуальній формі.

ФО **капля камінь то́чить** для Р.Федоріва є основою фразеологічної трансформації. В одному випадку структуру вислову розширено лексемою ***води*** і вставним словом ***кажуть:*** "Йому, може, треба було спокійно добирати ключі до воріт, **крапля *води*, *кажуть*, камінь довбає**, а він…поліз на ворота приступом…" [5, 360], у другому – кількість компонентів збільшено різними словами: "…**Краплини *свердлять, розмелюють на пісок найтвердший* камінь…"** [5, 158].

У фразеологічному матеріалі, вибраному з творів В.Стефаника, І.Франка, Р.Федоріва, Р.Іваничука виявлено приклади руйнування традиційної семантичної сполучуваності ФО. Тут авторами змінюється

словесне оточення стійких висловів, тобто оказіонально воно поєднується з тими лексемами тексту, з якими нормативно не сполучається. Семантика стійких словосполучень письменниками найчастіше розширюється.

Активно вживаною є ФО **мати на очах/оці** на позначення "мати когось у полі зору; пильнувати". Однак у "Галицько-руських народних приповідках" І. Франком записано вислів із значеннями "когось пильнувати" і "мати погані очі" [7, 473]. Друге тлумачення фразеологізму у верхньонаддністрянських говірках зберігається лише старшим поколінням і схильне до повного витіснення. У досліджуваному регіоні та в художній літературі названа одиниця функціонує також із значенням "думати про кого-, що-небудь, не згадуючи у розмові, не висловлюючись прямо" [8, 473] і є синонімом до вислову **мати на приміті / на думці**: "Польовий, котрий віддавна **мав** її **на оці**, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука…" [4,111]; "Григорій **мав на оці** іншу відданицю: росте в купця Фоки принадна доня…" [3, 45].

Варта уваги і загальновживана ФО **лиця нема** – "хто-небудь змінюється на виду, стає дуже блідим від раптового сильного хвилювання, приступу хвороби" [8, 541]). Такий контекст зберігається у творах класиків І.Франка, В.Стефаника та сучасних митців: "…на ньому **лиця нема**, ***блідий, як стіна***, тремтить і зубами січе, ***мов опущений в ледову воду***…" [4, 382]. І.Франко з метою конкретизації ФО та змісту твору й досягнення певного стилістичного ефекту використав одночасно й інші фразеологізми-компаративи: **блідий**, ***як стіна***, ***мов опущений в ледову воду***. Специфічним для мовлення південно-західного діалекту є і пояснення, записане ще Франком-фразеографом: "Бути безсоромним" [7, 351]. Саме з таким значенням функціонує цей вислів у творах В.Стефаника (" – А ти, мерзо, знов хочеш робити веймір на всі люди! **Лице би-с мала**!" [2,39].

Семантика стійких словосполучень письменниками найчастіше розширюється. Свого часу І.Франко записав ФО **змішати з болотом** і так його витлумачив: "зганьбив, вилаяв прилюдно погані вчинки" [7, 105]. Ним слугували В.Стефаник та І.Франко, Р.Федорів та Р.Горак: "Він знав наперед, що пан мусить чоловіка **з болотом змішати**, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу" [2,112]; "…ви, як ті вовки, від першої хвилі тілько над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, **втоптати в болото**, зогидити у власних очах" [4,337]. Р.Федорів з метою увиразнення змісту роману і підсилення експресії використав вислів із субституваним компонентним складом: " – І ти, про якого говорять, що мудрий єси, справедливий, спокусився? Невже мудрість никне супроти похоті?…– **Мішаєш** мене ***з гноєм***, боярине, – дорікнув стиха й пішов до вікна." [5,371]. Однак ця стійка одиниця у верхньонаддністрянських говірках функціонує із розширеною семантикою та означає "побити". Із такою внутрішньою формою зустрічається стійке словосполучення у творі В.Стефаника: "Щогодини, бачу, вставав та бив. Кажуть, що **болото зробив** з жінки. А рано…прив'язав її та місив обцасами, як у шину" [2,85]. Тепер ця ФО стоїть у синонімічному ряді з такими сталими лексемними утвореннями: **не лишити живого місця, збити на винне/квасне яблуко**. Зауважимо, що останній фразеологізм вжито В.Стефаником у новелі із новим значенням – "знищити когось" : " – Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою **збили на винне яблоко**…" [2,182]. Етимологію ФО записано І.Франком: "Квасні або недозрілі яблока утовкують наперед так, щоб змякли і пустили сок, і тілько тоді їдять. На сю процедуру натякає отся поговірка, характеризуючи сильне побитьє" [7, 32]. У романі Р.Федоріва "Отчий світильник" вислів **не залишити живого місця** несе зовсім інше значення – "оббрехати, обмовити", оскільки сполучається з фразеологізмом **дати волю язикові** ("багато говорити; поширювати плітки, нісенітниці, дурниці"). Наприклад: "Коли б гостя кричала, коли б, як спершу, цідила слова крізь зуби, то Любана, ***давши волю язикові***, **не зоставила** б на ній **живого місця**" [182,150].

Загальновідомий фразеологізм **ані Богу свічка, ні чортові кочерга** на позначення "про того, хто бездарний, хто не проявляє здібностей ні в чому" Р.Федорів, зберігаючи народний дух для майбутніх поколінь, наділив новим значенням: "Бо ти – князь, чужий для кола. Бо ти жив половинчасто: **богові свічку й чортові кочергу**…" [182,407]. На нашу думку, вживання письменниками в художніх творах традиційних ФО із говірковими значеннями дає можливість таким фразеологізмам здобути всенародного визнання й активного вжитку.

Отже, з історичним розвитком мови всі види фразеологізмів зазнають структурних перетворень, семантичного оновлення, а також набувають нових конототивних відтінків. У мові художніх текстів І.Франка, В.Стефаника, Р.Іваничука, Р.Федоріва, Р.Горака виявлені приклади вживання як загальновідомих фразеологізмів в узуальній та оказіональній формах зовнішньої і внутрішньої структур, так і говіркових висловів.

Будь-які оказіональні перетворення здійснюються з метою конкретизації або заміни фразеологічного значення, надання нових відтінків, посилення емоційно-експресивного забарвлення висловлювання, прагматичного ефекту, а також увиразнення, уточнення контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
2. Стефаник В.С. Вибране / Упор. В.М.Лесин, Ф.П.Погребенник. – Ужгород: Карпати, 1979. – 392 с.
3. Федорів Р.М. Чудо святого Георгія о Зміє // Дзвін. - № 6. – 1995. – С. 23-111.
4. Франко І.Я. Твори в 2-х томах. Т. 2. Оповідання. – К.: Дніпро, 1981. – 495 с.
5. Федорів Р.М. Отчий світильник: Роман. – К.: Дніпро, 1985. – 518 с.
6. Горак Р. Задля празнику: Роман. – Львів, 1978.
7. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 1908. - Т. 24. – С. 301-612.
8. Фразеологічний словник української мови / Укл.: Білоноженко В.М. та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.